

ПОЛІТИЧНА НАУКА В УКРАЇНІ

1991–2016

У двох томах

Том 2

ТЕОРЕТИКО- МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ І КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДСУМКИ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТОМУ

Олег РАФАЛЬСЬКИЙ,
член-кореспондент НАН України
(голова)

Марія КАРМАЗІНА,
доктор політичних наук

Олександр МАЙБОРОДА,
доктор історичних наук

КИЇВ
ПАРЛАМЕНТСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
2016

ЗМІСТ

Розділ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ	7
1. Подолання догматів тоталітарної ідеології щодо політики як суспільного явища. <i>Маргарита Чабанна</i>	9
2. Засвоєння вітчизняним суспільствознавством західного політологічного знання. <i>Олена Сушиї</i>	22
Розділ II. НАУКОВА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ	37
1. Концепт «суспільного переходу» у вітчизняних політологічних дискусіях. <i>Олександр Резнік</i>	39
2. Вітчизняні дослідження процесу суспільно-політичного транзиту України. <i>Тетяна Ляшенко</i>	62
Розділ III. ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ АСПЕКТІВ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ	99
1. Наукове осмислення феномену політичної системи України	101
1.1. Проблематика місця і ролі політичної системи у суспільних відносинах в Україні. <i>Олена Сушиї</i>	101
1.2. Вивчення механізмів і принципів функціонування вітчизняної політичної системи. <i>Володимир Горбатенко</i>	124
2. Дослідження інституту президентства в українській політології. <i>Галина Зеленько</i>	142
3. Проблема парламентаризму у вітчизняній політичній науці. <i>Галина Зеленько</i>	172
Розділ IV. ПРОБЛЕМАТИКА ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ НАУЦІ	207
1. Концепції мотивації політичної діяльності. <i>Ростислав Балабан</i>	209
2. Вивчення форм політичної поведінки в Україні. <i>Юрій Шайгородський</i>	221
3. Вітчизняна наука про національні політичні еліти та політичне лідерство. <i>Валерій Мачуський</i>	236
4. Дослідження партійної системи України. <i>Олександр Белашко, Валентин Якушик</i>	248
5. Наукове вивчення виборчого процесу в Україні. <i>Віталій Лебедюк, Юрій Мацієвський</i>	280
6. Проблема політизації релігійного поля України у працях вітчизняних дослідників. <i>Віталій Перевезій</i>	296

5. Наукове вивчення виборчого процесу в Україні

Вивчення виборчого процесу дало поштовх «поведінковій революції» у політичній науці. Якщо, скажімо, на Заході електоральні дослідження проводяться, починаючи з 20-х рр. XX ст. [1; 2], то в Україні вони стали предметом систематичних, у тому числі дисертаційних, досліджень лише в кінці 90-х рр. XX ст. Цим, напевно, зумовлено те, що зарубіжні дослідники раніше, ніж їхні українські колеги, почали використовувати наявні теорії в емпіричних дослідженнях українських виборів [3–6].

Початковий інтерес українських вчених до інституту виборів виявився у низці праць, написаних у період 1993–2000 рр., де автори розкривали теоретичні аспекти функціонування виборчих систем на основі матеріалу зарубіжних країн. Це були переважно перекладні матеріали, які заповнили прогалини в галузі виборів і виборчих систем [7–13]. Наступні дослідження вже були зосереджені на аналізі кількох електоральних циклів і орієнтовані на концептуальні узагальнення [14–16].

Відсутність єдиного джерела обліку наукових досліджень ускладнює аналіз стану вивчення цього питання українськими вченими. За нашими підрахунками, питання виборчого процесу відображено у 42 дисертаціях, у тому числі трьох докторських [17–19]. Чи не першою роботою стала кандидатська дисертація Р. Балабана, захищена у 1999 р. [20]. Тематика робіт вказує на переважний інтерес дослідників до технологічного процесу проведення виборів та опису виборчих систем. Водночас дослідження політичних наслідків від запровадження тих чи інших виборчих систем із використанням кількісних або якісних методів аналізу майже відсутні. Тим не менше, аналіз публікацій дає змогу виділити три широкі напрями і кілька вузьких тем, що характеризують спектр досліджень виборчого процесу в Україні. До перших належать: електоральна поведінка, зв'язок виборчої та партійної систем і технології впливу на поведінку виборців і управління виборчим процесом. Еволюція виборчого законодавства, регіональні особливості виборчих кампаній, електоральні стратегії

окремих партій, спроби визначити ефективність виборчих систем чи етапи трансформації виборчої системи привертають увагу дослідників значно рідше.

Питання електоральної поведінки стали предметом уваги соціологів О. Балакіревої, І. Бекешкіної, О. Вишняка, Б. Ідрісова, Д. Локтіонової, В. Пилипенко, К. Телегіної, Є. Широкової і політологів С. Білоусова, А. Литвина, К. Черкашина, Г. Пилипенко. Так, С. Білоусов, спираючись на матеріали соціологічних опитувань, узагальнив сукупність причин (соціально-економічні особливості розвитку регіонів і регіональна самоідентифікація) та об'єктивних (соціально-демографічні, економічні, статусні та поселенські) і суб'єктивних чинників (ціннісні орієнтації, характер соціального самопочуття), що визначають ступінь участі різних груп громадян у виборах і впливають на їхній вибір кандидатів чи партій. Дослідник дійшов висновку про те, що для впровадження пропорційної виборчої системи необхідно, щоб основні політичні партії мали виразну соціальну базу, ідеологічну визначеність і організаційну сформованість у масштабах всієї країни [21].

Спираючись на соціокультурний підхід до пояснення електорального вибору, А. Литвин обґрунтував, що підтримка лівих і правих партій на виборах 1998 і 2002 рр. була зумовлена виразними ідеологічними маркерами партій і їх вдалим маніпулюванням електоральними очікуваннями громадян [22, с. 5].

Поштовхом до вивчення електоральної культури та поведінки в Україні стали парламентські вибори 2006 р. Ряд авторів [23; 24] намагалися перевірити класичні теорії голосування, зокрема теорію «виборчої географії» А. Зігфріда і його послідовників, суть якої полягала в тому, що характер політичних поглядів у різних регіонах країни є сталим. Це пояснювалося тим, що на формування політичних поглядів громадян мали вплив характер ландшафту, тип поселення і характер власності, які визначають соціальну структуру і релігійний клімат, що, своєю чергою, впливає на електоральний вибір громадян [25]. Так, Б. Ідрісов доходить висновку про те, що у зв'язку із специфічними історичними умовами формування для українських виборців характерні різні типи електоральної поведінки, які тісно пов'язані з регіональними ознаками — природно-кліматичними, поселенськими, соціальними тощо. Тим не менше, незалежно від регіональних умов зберігається чітка партійна ідентифікація виборців, яка є важливим складником електорального вибору [26].

Використовуючи за основу підхід А. Зігфріда, К. Черкашин проаналізував виборчі кампанії 1998–2002 рр. і виявив, що електоральна поведінка виборців країни характеризувалася значною стійкістю [27, с. 6]. Автор стверджував, що приблизно 80 % електорату залишалися незмінними на різних територіальних рівнях, тобто був високий ступінь повторюваності результатів голосувань на рівні виборчих дільниць.

Подібну тенденцію помітила Д. Локтіонова, яка звернула увагу на те, що Захід і Центр України голосують «раціонально», а поведінку виборців Сходу і Півдня краще пояснюють соціально-психологічні мотиви. Однак спільним знаменником, що не залежить від регіону, автор визначає «псевдораціональне» голосування, коли виборець сприймає інформаційне повідомлення без критичного

осмислення, спираючись на раніше сформовані установки [28]. Підсумовуючи результати кількох виборчих циклів (1991–2004), Ю. Остапеч наголосив на значущості регіонального чинника в електоральних орієнтаціях громадян [29].

Зі свого боку К. Телєгіна дійшла висновку про те, що теорії електоральної поведінки, напрацьовані на матеріалі зрілих демократій, не можуть адекватно пояснити мотиви електорального вибору в Україні. Лише синтез існуючих моделей і адаптація їх до українських реалій зможе надати пояснення електоральній поведінці українського виборця [30]. С. Сіра, вивчаючи географію політичних пріоритетів електорату, вказала на несформованість електоральної бази в Україні. Авторка проаналізувала регіональний вплив політичних сил на прикладі Донбасу та показала, що складовою частиною електорального успіху на виборах 2002 р. було партійне будівництво [31].

Однак, слід мати на увазі, що перелічені дослідження були проведені на матеріалі чинної тоді пропорційної виборчої системи. А мотиви голосування за кандидатів, що обиралися чи обираються у мажоритарних округах, можуть бути іншими.

Взаємовплив виборчої і партійної систем в Україні вивчали Т. Дешко [32], Б. Райковський [33], Л. Шачковська [34], Г. Малкіна [35], О. Рибій [36]. Спираючись на показники ступеня диспропорційності результатів виборів (індекс диспропорційності) та партійної мінливості (*volatility*), Т. Дешко показала їхню динаміку в порівнянні з країнами ЦСЄ. Дослідження виявило, що пропорційні системи дають більш рівномірні результати виборів, ніж мажоритарні та змішані системи. Однак практика формування партіями виборчих блоків створює методологічну проблему під час обрахунку показників, оскільки розмиває поняття політичної партії як суб'єкта виборчого процесу. О. Рибій спробувала вирішити цю методологічну проблему шляхом вираховування частки кожної політичної партії у виборчому блоці, модернізуючи, таким чином, алгоритм обрахунку індексу Педерсена.

Аналізуючи вітчизняний досвід взаємодії виборчої і партійної систем, Б. Райковський виявив кореляцію між змінами типу виборчої системи та функціями представницького органу. Дослідником виявлено, що, коли переважали мотиви формування стабільного ефективного уряду, перевага віддавалася мажоритарній системі, а коли ж на перший план виходили ідеї представництва у парламенті інтересів різних груп населення — пропорційній. Так, пропорційний складник виборчої системи, вперше запроваджений на парламентських виборах 1998 р., став заручником політичної системи, яку вибудовував Л. Кучма. Незважаючи на те, що Комуністична партія України (КПУ) і Народний Рух здобули першість, парламентська більшість була створена навколо пропрезидентської Народно-демократичної партії (НДП) та її сателітів, за якими стояли кілька регіональних політико-економічних груп.

Вивчаючи парламентські виборчі кампанії 1994, 1998 і 2002 рр. М. Рогозін показав, як зміни виборчої системи призвели до формування багатопартійної системи малих партій [37, с. 138]. На це вплинули кілька чинників. Зокрема, вибори 1994 р., які проходили за мажоритарною системою абсолютної

більшості з мінімальною явкою 50 %, засвідчили, що стара виборча модель виявилася неадекватною новим політичним реаліям, насамперед ідеологічному і партійному плюралізму. Негативний вплив на розвиток партій і партійної системи здійснювала й практика «непартійного уряду», згідно з якою уряд повинен був виконувати винятково господарські функції. Штучне обмеження партій від конкуренції на урядовій арені деформувало розвиток партійної системи в Україні. Відсутність у парламентських партій ефективних важелів впливу на діяльність уряду перешкоджало перетворенню їх на авторитетних і політично відповідальних акторів. Одночасно стали виникати так звані «партії влади», які створювалися державною бюрократією для політичного прикриття і обслуговування її інтересів [37, с. 146–149].

Прийняття у 1997 р. нового Закону України «Про вибори народних депутатів України», на думку дослідника, позначило перехід до змішаної виборчої системи. Водночас розміри одномандатних округів збільшилися вдвічі. За таких умов на перемогу могли розраховувати ті кандидати, які спиралися не тільки на адміністративний чи фінансовий ресурс, а й на добре організовані партії, і тому вибори за новими правилами стимулювали зростання партійної системи.

Автор зауважив, що в країнах ЦСЄ, які шукали оптимальну модель виборчої системи, середні значення індексу ефективної кількості партій на виборах 1990-х рр. досягали 4,19 — на парламентському і 6,48 на виборчому рівні [37, с. 159]. Тим часом в Україні значення індексу на парламентському рівні було вищим — 4,95, що свідчить про використання досить жорсткої виборчої моделі. Такий висновок М. Рогозін підкріпив значенням коефіцієнта редукції виборчої системи, який вказує на її здатність заохочувати скорочення кількості партій, що змагаються на парламентському рівні. Якщо в країнах ЦСЄ середнє значення цього коефіцієнта у 1990-х рр., як з'ясував, зокрема, А. Антошевський, становило 35,3 [38, с. 114], то в Україні в 1998 р., зазначав М. Рогозін, такий коефіцієнт був 53,4 [37, с. 159].

Аналогічних висновків дійшла Л. Шачковська, яка стверджує, що на процесі структурування партійної системи в Україні має вплив «електоральна формула», тобто тип виборчої системи. Так, мажоритарна система виборів до Верховної Ради України, за якого відбувалися вибори 1998 р., створювала умови для виникнення багатопартійної системи з дрібними, вкрай атомізованими і слабкими партіями [34, с. 4].

З питання ефективності парламенту, ліній поділу і впливу виборчої системи на партійну у вітчизняній політології існує думка, що ідеологічний розкол визначав розташування сил у парламенті в першому десятилітті незалежності, але вже в парламенті четвертого скликання (2002–2006) «партія влади» суттєво потіснила комуністів, що позначило прихід бізнесу в політику і, відповідно, нову структуру поділів. З того часу парламент залишається розколотим, але, починаючи з 2002 р., лінії поділу зміщуються від протистояння між владою та опозицією до конкуренції між політико-економічними групами.

Наведена точка зору обґрунтована тим, що якщо в парламенті четвертого скликання (2002–2006) головна лінія поділу пройшла між пропрезидентським

блоком «ЗаЄдУ» і опозиційним НУ-НС, то у парламентах п'ятого і шостого скликань (2006 і 2007) лінії розколу, як і головні гравці, змінилися. У зв'язку зі змінами до Конституції України, що обмежили повноваження президента, лінії протистояння між двома партіями (блоками) — «Блоком Юлії Тимошенко» (БЮТ) і Партією регіонів пройшли не у сфері ідеології, оскільки в обох партіях вони були досить розмиті, а у сфері протистояння політичних та економічних ресурсів. Обидві сили були й залишаються політичними проектами для реалізації економічних і політичних інтересів формальних і неформальних лідерів партій. Але якщо Партія регіонів була політичною надбудовою для реалізації інтересів кількох політико-економічних груп у парламенті, тобто проектом, створеним «знизу вгору», то БЮТ був політичним проектом, створеним «згори до низу», в ньому була виражена особиста харизма її лідера Ю. Тимошенко, і ця харизма тривалий час домінувала над кількома десятками політиків і бізнесменів, які не мали вирішального впливу на прийняття рішень, як у випадку з Партією регіонів [39, с. 119–120].

Технологічний бік виборчого процесу привернув увагу найбільшої кількості дослідників. Це питання в різних площинах вивчали М. Афанасьєва [40], О. Дузь [41], О. Заславська [42], Н. Лютко [43], О. Хромець [44], Л. Кочубей [17], М. Бучин [45], М. Гуйтор [46], Г. Пилипенко [47], Т. Семенюк [48], В. Мокан [49], Т. Моторнюк [50], Є. Юрченко [51]. Управління виборчим процесом потрапило до уваги І. Шкурата [52], І. Фетеску [53] і А. Савкова [54]. Дослідження Л. Кочубей можна вважати однією з перших спроб комплексного вивчення сутності, стану та тенденцій розвитку виборчих технологій. На основі порівняння кампаній виборів до Верховної Ради України 1994–2006 рр. авторка виявила тенденцію зміщення стилю ведення змагань у напрямі персоніфікації суб'єктів виборчих перегонів. Ідеологічні чинники відходять на задній план, а домінантою виборчих змагань стає імідж кандидата з яскраво вираженою харизмою. Є. Юрченко аргументував, що використання нових виборчих технологій призводить до зміни форми і змісту діяльності політичних партій, а Г. Пилипенко, зі свого боку, доводить, що технології, використані в перехідних системах, реалізуються за умов дефіциту правового супроводу.

Еволюцію використання адміністративного ресурсу під час виборчих кампаній в Україні проаналізував М. Бучин. Дослідження виборчих технологій на регіональному рівні (на прикладі Чернівецької та Закарпатської областей) дало можливість М. Гуйтору стверджувати, що суб'єкти політичного процесу у своїй діяльності тягнуть до уніфікації й централізації, що призводить до ігнорування інтересів регіонів і продовжує тенденцію централізованої влади в Україні.

В. Мокан показав, що ефективними механізмами завоювання електорального поля є адаптація виборчих технологій до місцевої специфіки, наголос на іміджевому складнику суб'єкта виборчого процесу, а також безпосередні зустрічі кандидата з виборцями. Автор констатує, що значення фінансового чинника на виборах в Україні перебільшується, натомість існує тенденція до зниження впливу адміністративного ресурсу на результати голосування:

На основі узагальнення доробку західних і вітчизняних вчених, спираючись на емпіричну базу електоральних досліджень у США та Україні, Т. Моторнюк проаналізувала рецепцію технологічного інструментарію США в українській практиці. Вплив російського чинника, який включав ідеологічні, економічні, інформаційні та політтехнологічні складники, на парламентські вибори в Україні у період 1994–2007 рр. став предметом дисертаційного дослідження Т. Семенюк. Авторка стверджує, що Росія має можливість суттєво впливати на виборчий процес в Україні. Це виявляється в експансії російських фінансово-промислових груп в Україну та їхній фінансовій підтримці кількох політичних сил («За єдину Україну», «Жінки за майбутнє», «Команда озимого покоління», «Соціал-демократична партія (об'єднана)», «Яблуко»), використанні у виборчому процесі російських політтехнологів (починаючи з парламентських виборів 1998 р.) та фінансуванні проросійських політичних партій і громадських організацій з відповідною інформаційною підтримкою у мас-медіа.

Виборчий процес у регіонах України привернув набагато менше уваги дослідників. Вивчаючи парламентські вибори на основі соціологічних, статистичних методів і методів індексного аналізу (індексу усталеності партійних уподобань, індексу ефективної кількості партій тощо), Ю. Остапеч показав специфіку організації і проведення виборів на Закарпатті. Парламентські вибори 1998 і 2002 рр., на його думку, продемонстрували тенденцію до утворення регіонального партійного режиму з домінуючими позиціями СДПУ(о), а відсутність чіткої партійної ідентифікації громадян виявилася в незбігу результатів голосування за політичні партії у мажоритарних округах, загальнонаціональному окрузі та на виборах до органів місцевої влади [29, с. 7].

Т. Мадрига за результатами вивчення особливостей виборчих кампаній у західному регіоні України в період 2002–2010 рр. висунув тезу про централізований характер проведення виборів, слабку орієнтацію на соціально-культурні особливості, інтереси та можливості регіонів, що унеможливорює врахування регіональної специфіки на етапі вироблення стратегії виборчої кампанії [55, с. 5].

Виборчу кампанію Соціалістичної партії України дослідив Г. Зурабян, вивчивши еволюцію СПУ від організації — спадкоємиці Комуністичної партії УРСР до партії європейської соціал-демократичної спрямованості та від опозиційної політичної партії до провладної [23, с. 4].

Аналізуючи результати парламентських виборів 1998 р., М. Хініч, В. Хмелько та П. Ордешук виявили, що східні та західні частини електорату схожим чином сприймають явища й оцінюють альтернативи, проте їхні преференції залишаються багато в чому відмінними [56]. Підсумок трансформації виборчої системи України у перше десятиріччя незалежності здійснено в роботі В. Гончарука [57, с. 5], а різноплановий аналіз результатів регіональних виборів 2006 та 2010 рр. запропоновано у статті В. Романової [58].

Застереження, висловлені у цих роботах, стосуються прогалини в дослідженнях трансформації виборчої системи України у порівнянні з пострадянськими і посткомуністичними країнами, що ускладнює вдосконалення виборчої

системи й оцінки ризиків від впровадження перманентних змін у виборчому законодавстві.

Висновки українських вчених були представлені в публікаціях за кордоном. У докторській дисертації, захищеній у США, А. Мелешевич показав, що для виборців Латвії, Литви, України та Росії властива хаотична електоральна поведінка з високою мінливістю вподобань, тоді як Естонія є винятком із правила [59]. Зі свого боку, аналізуючи багаторівневу передвиборчу боротьбу, В. Романова обґрунтувала, що партії, які дістають підтримку на всеукраїнському рівні, не завжди перемагають на місцевих виборах через те, що регіональні вибори є більш важливими для партій, ніж для виборців [58].

За результатами вивчення парламентських виборчих кампаній 2006 та 2007 рр., С. Васильченко обґрунтувала думку, що використання пропорційної виборчої системи призвело до маніпуляцій «партійними проектами» та створило розрив між партіями і виборцями [60]. О. Рибій проілюструвала, як під час виборів 2012 р. правляча партія сприяла зміні правил на свою користь і які це мало наслідки для демократичного розвитку України [61]. Спираючись на крос-регіональний аналіз місцевих виборів 2010 р., Е. Херон і Н. Бойко з'ясували, що механізм формування територіальних виборчих комісій не відповідав демократичним вимогам, що призвело до згортання демократичних стандартів процесу організації та проведення виборів в Україні [62].

Еволюція виборчого законодавства в Україні в період 1998–2006 рр. стала предметом наукових інтересів Н. Богашевої [63]. Питання адаптації українського виборчого законодавства до європейських стандартів проведення виборів, мабуть, найбільш повно теоретично опрацював Ю. Ключковський [64; 65]. Головні типи виборчих систем та особливості регулювання виборчого процесу описані в аналітичних матеріалах С. Конончук [66], І. Маєвської, В. Замніуса та Д. Ковриженка [67; 68]. Становлення традиції виборності влади в Україні, починаючи з IX до XX ст., вивчає І. Панкевич [69]. Емпірична перевірка зв'язку між виборчою і партійною системами у пострадянській Україні здійснена в роботі Г. Малкіної [35]. Зокрема, авторка встановила, що закономірності взаємодії виборчої і партійної систем, сформовані зарубіжними вченими, не знаходять підтвердження у перехідних суспільствах, до яких належить Україна. Тут політичні орієнтації, тип партійної системи та масове висування безпартійних кандидатів нівелюють «соціологічний закон» М. Дюверже, згідно з яким мажоритарна виборча система веде до формування двопартійної системи, яка сприяє інституціоналізації принципу партійного керівництва, а пропорційна — до багатопартійної системи, яка ускладнює його реалізацію [70, с. 7]. На думку Г. Малкіної, для подальшого розвитку партійної системи в Україні доцільно перейти до суто пропорційної системи, яка, як свідчить зарубіжний досвід, найбільш оптимально працює у парламентській формі правління.

Узагальнення зарубіжного та вітчизняного досвіду нормотворчої діяльності у сфері державного управління виборчим процесом здійснено в дослідженні А. Савкова, за результатами якого розроблено пропозиції з удосконалення процесу формування виборчих комісій. Автор стверджує, що концепція

«політичних мереж» є оптимальною для формування теоретичного підґрунтя державного управління виборчим процесом [54, с. 4].

Аналізуючи еволюцію виборчих систем та моделі управління виборчим процесом в європейських країнах, М. Наход виявив тісний взаємозв'язок цих компонентів, який проявляється в тому, що європейські країни переважно схиляються до використання пропорційної виборчої системи й «урядової» моделі управління виборчим процесом, а нові та перехідні демократії (за домінування цієї ж пропорційної системи) віддають перевагу змішаній моделі управління [71, с. 6].

О. Мостіпан спробував оцінити ефективність виборчих систем, що використовувалися на виборах до Верховної Ради України у 1990–2007 р. [72, с. 4]. З точки зору автора, ефективність мажоритарної системи полягала в тому, що вона створила можливості для забезпечення неперервності процесу обрання вищого представницького органу Українського народу в умовах розпаду СРСР та здобуття Україною незалежності. Ефективність змішаної виборчої системи полягала в тому, що вона стимулювала становлення багатопартійності в Україні, тоді як ефективність пропорційної системи виявилася у стимулюванні розвитку партійної системи, забезпечувала трансформацію голосів виборців у депутатські мандати. Таке обґрунтування, однак, більш схоже на виправдання змін виборчої системи, що мали місце в Україні упродовж усього періоду незалежності, ніж на оцінку їхньої ефективності.

Вітчизняні дослідники провели аналіз виборчих систем зарубіжних країн. Чи не першою ґрунтовною роботою на цю тему стала монографія В. Шаповала [73]. Більш детальний аналіз основних типів виборчих систем, виборчих квот, прикладів підбиття підсумків голосування був зроблений А. Романюком і Ю. Шведою в їхній спільній публікації [14], а також особисто Ю. Шведою у двох довідкових виданнях [74; 75]. Ці роботи сприяли заповненню теоретичних прогалин і проведенню порівняльних досліджень у зазначеній галузі молодшою генерацією дослідників.

Використовуючи низку кількісних показників і теорію суспільних «розламів» (cleavages) С. Ліпсета, С. Роккана та А. Лейпгарта, Т. Дешко підтвердила більшу дієвість закону М. Дюверже у країнах ЦСЄ і меншу у пострадянських країнах. У більшості пострадянських країн, де існує неструктурована політична система і високий рівень персоніфікації політичних процесів, виборча система мало впливає на партійну [32, с. 6].

Спираючись на праці А. Лейпгарта та Р. Таагенери, П. Молочко показав, що в Росії також не спрацьовують класичні закони взаємозв'язку виборчої і партійної систем, оскільки запровадження пропорційної виборчої системи в Росії призвело до зменшення фрагментації партійної системи після парламентських виборів 2007 р. та її еволюції у напрямі формування системи з домінуючою партією [76, с. 5].

Аналізуючи виборчу систему Німеччини, В. Штефуца встановив, що виборчий процес та розвиток партійної системи на земельному рівні відтворюють базові характеристики федерального рівня щодо партійно-ідеологічних

орієнтацій електорату. Головними складниками виборчої системи Німеччини, як на рівні федерації, так і на рівні більшості земель, є принцип персоналізованого пропорційного представництва, земельний принцип формування партійних списків, наявність у виборця двох голосів для голосування [77, с. 6].

Оцінюючи парламентську мінливість у країнах Центральної Європи, Н. Панчак-Бялоблоцка з'ясувала, що зміни складу депутатів парламенту є найнижчими в країнах, що використовують пропорційну систему з преференційними партійними списками, але вищі в країнах, де діють змішані системи [78]. На основі розгляду різних варіантів президентських виборчих систем В. Литвин і А. Романюк показали, які виборчі системи тяжіють до моделей більшості (мажоритарна система абсолютної більшості, двотурова мажоритарна система абсолютної більшості, а значно рідше всі інші різновиди виборчих систем), а які — до моделей меншості, коли обраним вважається президент, що не має підтримки абсолютної більшості виборців (мажоритарна система відносної більшості, система преференційного голосування, зокрема альтернативного та випадкового голосування). Автори дійшли висновку про те, що виборчі системи країн Європи ефективніше сприяють реалізації принципу більшості [79, с. 16–19].

Порівнюючи досвід європейських країн (Іспанії, Норвегії, Польщі, Естонії, Грузії та Молдови) у питанні функціонування виборчих систем, М. Наход пропонує низку рекомендацій для ефективної організації виборчого процесу в Україні. Зокрема, законодавчо закріплену вимогу обов'язкового навчання керівників і членів окружних та дільничних виборчих комісій, утворення регіональних представництв Центральної виборчої комісії та передачу їм функцій з координації адміністрування Державного реєстру виборців, утворення постійних виборчих округів і створення мережі постійних виборчих дільниць [71, с. 7].

В Україні існує кілька недержавних аналітичних центрів, які вивчають зміни виборчого законодавства та здійснюють моніторинг виборчого процесу. Громадський моніторинг електорального процесу на загальнодержавному та місцевому рівнях здійснює ВГО «Комітет виборців України» (засн. 1994) та «Громадянська мережа ОПОРА» (засн. 2005). Моніторинг включає як тривале спостереження на всіх етапах виборчого процесу, так і спостереження під час голосування, підрахунку голосів та встановлення результатів виборів. Починаючи з 2010 р., «Громадянська мережа ОПОРА» здійснює моніторинг виборчого процесу, зокрема аналізує зміну партійної приналежності членів територіальних виборчих комісій. В одному з останніх проєктів було розроблено інтерактивну мапу порушень під час місцевих виборів 2015 р. та започатковано проєкт «Рада», який відстежує парламентську діяльність народних депутатів. Значну увагу виборам присвячує Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (засн. 1994). Діяльність Центру передбачає експертні та соціологічні опитування напередодні парламентських і президентських виборів. Один із тематичних випусків журналу «Національна безпека і оборона» присвячено нормативно-правовому аналізу виборів в Україні [80].

Науково-просвітницьке та інформаційно-довідкове забезпечення виборчого процесу перебуває в полі зору Лабораторії законодавчих ініціатив (засн. 2000) та громадської організації «Інститут виборчого права» (засн. 2001). Лабораторія законодавчих ініціатив має інформаційно-аналітичне видання «Часопис Парламент», на сторінках якого висвітлюються ключові проблеми функціонування парламентаризму та відображені результати моніторингу законодавчого процесу. Інститут виборчого права видає науково-просвітницький журнал «Вибори та демократія», присвячений проблемам виборчого права та практики його застосування у виборчому процесі. Обидві організації об'єднують спільний інтерес фахівців (науковців та практиків) у галузі виборчого права і виборчого процесу.

Важливу роль у підготовці довідкової інформації щодо результатів виборів відіграла всеукраїнська організація «Український центр політичного менеджменту» (засн. 1998), яка першою збирила статистичні дані, документи та результати виборів народних депутатів України у 1998 р. [81–84]. У 2001 р. організація заснувала журнал «Політичний менеджмент», на сторінках якого впродовж 2003–2013 рр. висвітлювалися питання діяльності партій, аналізу виборів та змін виборчого законодавства.

Систематизована інформація про організацію, перебіг та результати чергових, проміжних, повторних виборів народних депутатів України (2002, 2006, 2007 та 2012), виборів Президента України (1999 та 2010) та місцевих виборів 2010 р. відображена в інформаційно-аналітичних виданнях Центральної виборчої комісії. З вересня 2005 р. почав виходити журнал «Вісник Центральної виборчої комісії».

Теоретичне осмислення та досвід вивчення виборчих систем у світовій науці дали змогу сформулювати кілька показників, які застосовують для аналізу виборчих систем. Однак аналіз публікацій українських вчених свідчить про недостатнє використання цих інструментів в електоральних дослідженнях.

Серед небагатьох спроб застосувати світові теоретичні напрацювання можна назвати дисертаційне дослідження Т. Дешко, яка однією з перших серед українських дослідників застосувала в аналізі індекс диспропорційності результатів виборів (disproportionality index) та партійної мінливості (volatility). У своєму дослідженні вона виявила, що кількість мандатів від виборчого округу впливає на ступінь пропорційності результатів виборів і показник ефективної кількості партій. Більше того, вона простежила вплив величини електорального порога на ефективну кількість парламентських партій [32].

Вивчаючи тенденції та динаміку розвитку виборчих систем України в період 1994–2007 рр., М. Росенко виявила, що застосування мажоритарно-пропорційної системи та пропорційної системи виборів зумовило появу більшої кількості партій, що здобули підтримку понад 15 % виборців із суттєвим зменшенням загальної кількості партій, які беруть участь у розподілі депутатських мандатів. Авторка наголошувала на тому, що індекс пропорційності виборчої системи та партійної структурованості досяг високих значень, що свідчить про чітку тенденцію до укрупнення партій [85].

Спираючись на індекс впливовості фракцій, В. Олейнік і В. Лебедюк вивчали розподіл впливу між фракціями та групами у парламенті України в період 1990–2012 рр. Вони з'ясували, що фракції та групи, які зосереджуються у центрі політичного поля, збільшують свій вплив, а радикальні фракції та групи такий вплив втрачають. Разом з тим фракції та групи, які розташовані найближче до умовного центру, перебувають у більш вигідному становищі й є більш впливовими. Наприклад, вплив НДП, другої за чисельністю фракції у парламенті, виявився на 35 % меншим від впливу КПУ — найбільш чисельної фракції у Верховній Раді України III скликання. Однак, якщо вплив фракцій у парламенті оцінювати за допомогою α -індексу, вплив НДП виявився уже на 52 % меншим, ніж вплив КПУ [86]. На основі цих результатів вчені дійшли думки про те, що вплив фракцій та груп незавжди залежить від частки їхніх місць у парламенті.

У дослідженнях виборчої системи автори враховують етнорегіональний чинник. Зокрема, виявлено, що зайнятість населення східних областей у важкій промисловості та значний відсоток серед нього етнічних росіян позитивно корелює з результатами голосування за проросійські політичні проекти. Протилежна ситуація спостерігається в західній частині України [87]. Такого ж самого висновку дійшов І. Качановський, який відзначив, що регіональна підтримка електорату під час президентських виборів 2004 р. тісно пов'язана з регіональною підтримкою партій та кандидатів, які належали до «помаранчевого табору» під час парламентських виборів 2006 р. [6].

Проаналізувавши статистичні дані результатів місцевих виборів 2006 та 2010 рр., А. Гендерсон та В. Романова показали, що існує суттєва варіація як пропозиції (партії), так і попиту (виборців) на регіональному та всеукраїнському рівнях. Політичні розколи працюють по-різному на різних рівнях. На регіональному рівні виборці менше звертають увагу на ідентифікацію кандидата з політичною партією [88].

Ці узагальнення, однак, слід сприймати із застереженням з огляду на те, що існує значна відмінність між партіями. Так, Е. Вілсон та С. Бірч стверджують, що низький рівень інституціоналізації партійної політики в Україні збережеться доти, доки існуватиме рентоорієнтована поведінка основних суб'єктів виборчого процесу. Конкуренція еліт переважно відбувається навколо персональних мереж, які іноді об'єднуються у виборчі блоки, але це не веде до появи справжніх політичних партій. Таким чином, партії не є головними суб'єктами української політики і відіграють другорядну роль у структуруванні політичної конкуренції. Замість цього вони є інституційними каналами, які використовуються задля легітимізації політичних лідерів [89].

Кількісний інструментарій дає змогу вивчати динаміку основних показників виборчих систем у порівняльних крос-національних дослідженнях. Труднощі з використанням цього інструментарію пов'язані з практикою створення виборчих проектів (так званих виборчих блоків), що відрізняє їхню поведінку від поведінки політичних партій. Крім того, кількісні показники беруть до уваги лише статистичний зріз результатів виборів, а вивчення неформальних практик

поведінки тіньових суб'єктів виборчого процесу (політико-економічних груп та їхніх представників) потребує застосування якісних методів аналізу.

Підсумовуючи стан вивчення виборчого процесу українськими вченими у теоретичній і емпіричній площинах, слід звернути увагу на фактичну відсутність методологічно орієнтованих досліджень. Немає даних про дисертації, які б стосувалися методології дослідження виборчих систем. Відсутність надійної теоретичної основи і чітко визначеної методології є найуразливішим місцем досліджень у цій галузі. Це підштовхує дослідників до вибору часто кон'юнктурних тем, поверхневого і фрагментарного вивчення окремих випадків і застосування обмеженого інструментарію.

У роботах авторів переважає описовий підхід, а спроби використання порівняльного чи кількісного аналізу зустрічаються вкрай рідко. Слабким місцем багатьох праць є недбале ставлення їхніх авторів до понятійно-категоріального апарату, що помітно у спробах вчених кожного разу дати своє визначення поняттю. Багато робіт мають рекомендаційний складник у частині змін до законів. Але практика законотворчого процесу показує, що рекомендації, надані авторами робіт, і політичні інтереси політичних гравців суттєво розходяться.

Варто відзначити і повторюваність тематики дисертаційних робіт, що свідчить про поверхневність дослідницького інтересу до проблеми. Крім того, впадає в око тенденція з написання дисертацій безпосередньо під певні політичні події в Україні. Так, після циклу парламентських і президентських виборів зростала кількість робіт, присвячених питанням виборчих технологій, партійних систем, партійного будівництва тощо. Це підштовхує до висновку щодо фактичної відсутності в Україні наукових шкіл із проблематики виборів і виборчих систем.

Найменш вивченими питаннями на час написання цього розділу залишаються такі: політичні наслідки використання різних виборчих систем, політичні мотиви зміни виборчих систем, зв'язок виборів і корупції, причини збереження законодавчих прогалин у фінансуванні виборчого процесу, вплив цінностей, ідентичностей, адміністративного ресурсу тощо на електоральну поведінку, порівняльний аналіз виборів і виборчих систем.

1. Lasswell H. The Structure and Function of Communication in Society / H. Lasswell // The Communication of Ideas ; ed by L. Bryson. — New York : Institute for Religious and Social Studies. — 1948. — P. 216–228.

2. Visser M. Five Theories of Voting Action: Strategy and Structure of Psychological Explanation / M. Visser. — Twente University Press, 1998. — 129 p.

3. Birch S. The Ukrainian parliamentary and presidential elections of 1994 / S. Birch // Electoral Studies. — 1995. — Vol. 14. Issue 1. — P. 93–99.

4. Birch S. Electoral systems, campaign strategies, and vote choice in the Ukrainian parliamentary and presidential elections of 1994 / S. Birch // Political Studies. — 1998. — Vol. 46. Issue 1. — P. 96–114.

5. D'Anieri P. The Last Hurrah: The 2004 Ukrainian Presidential Elections and the Limits of Machine Politics / P. D'Anieri // Communist and Post-Communist Studies. — 2005. — Vol. 38. — Issue 2. — P. 231–249.

6. Katchanovski I. Regional Political Divisions in Ukraine in 1991–2006 / I. Katchanovski // Nationalities Papers. — 2006. — Vol. 34. — Issue 5. — P. 507–532.

7. Білоус А. Виборче законодавство та партійна система України в порівнянні з деякими країнами ЄС та Східної Європи / А. Білоус // Нова політика. — 1999. — № 1. — С. 3–4.
8. Білоус А. Вибірчі системи: світовий досвід на українському ґрунті / А. Білоус // Трибуна. — 2000. — № 8–9. — С. 22–28.
9. Білоус А. Пропорційні вибори в Україні: ілюзія чи реалії / А. Білоус // Нова політика. — 2001. — № 1.
10. Войтенко В. Вибірчі технології у дзеркалі математики / В. Войтенко. — К. : Ін-т відкритої політики, 1999. — 13 с.
11. Кіс Т. Вибірчі системи та їхні політичні наслідки / Т. Кіс // Нова політика. — 1996. — № 2.
12. Постников А. Мажоритарные и пропорциональные избирательные системы: плюсы и минусы / А. Постников // Народный депутат. — 1993. — № 12.
13. Томенко М. Итоги парламентских выборов в Украине. Политические ориентации и предпочтения населения / М. Томенко // Полис. — 1998. — № 3. — С. 76–83.
14. Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. — Львів : Астролябія, 2005. — 348 с.
15. Сотникова О. Введение в типологию избирательных систем / О. Сотникова // Ойкумена. — Харьков. — 2005. — Вып. 3. — С. 20–28.
16. Фесенко В. Вибори-2006: Практичне тестування пропорційної виборчої системи / В. Фесенко // Вибори та демократія. — 2006. — № 4. — С. 4–12.
17. Кочубей Л. О. Вибірчі технології в Україні (за досвідом парламентських виборів) : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Л. О. Кочубей. — К., 2006. — 38 с.
18. Поліщук І. О. Електоральний процес постсоціалістичного суспільства: політико-культурний вимір (на прикладі України, Росії та Польщі) : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / І. О. Поліщук. — Чернівці, 2009. — 35 с.
19. Савков А. П. Державне управління виборчим процесом в Україні: теоретико-методологічні засади : автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.01 / А. П. Савков. — К., 2010. — 36 с.
20. Балабан Р. Розвиток виборчої системи України: політологічний аналіз : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Р. Балабан. — К., 1999. — 21 с.
21. Білоусов С. А. Об'єктивна основа і суб'єктивні фактори електорального вибору населення в умовах суспільства, що трансформується (на матеріалах Південно-Східного регіону України) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / С. А. Білоусов. — К., 2002. — 19 с.
22. Литвин А. П. Соціокультурні чинники електоральної поведінки українських виборців : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 / А. П. Литвин. — К., 2003. — 19 с.
23. Зурабян Г. Г. Виборча кампанія Соціалістичної партії України в Криму у 2006 році : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Г. Г. Зурабян. — Сімферополь, 2007. — 16 с.
24. Лукач У. Р. Специфіка розвитку політичного процесу у виборчих кампаніях 2004 — 2006 рр. в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / У. Р. Лукач. — Чернівці, 2009. — 20 с.
25. Siegfried A. Tableau politique de la France de l'ouest sous la troisième république / A. Siegfried. — Paris : A. Colin, 1913. — 535 p.
26. Ідрісов Б. Електоральна культура населення України в умовах трансформації суспільства : автореф. дис. ... канд. соціолог. наук : 22.00.04 / Б. Ідрісов. — К., 2006. — 17 с.
27. Черкашин К. В. Електоральна поведінка населення незалежної України в регіональних зрізах : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / К. В. Черкашин. — Сімферополь, 2005. — 19 с.
28. Локтіонова Д. Аналіз електоральної поведінки громадян України в ході парламентських виборів 2006 р. та позачергових парламентських виборів 2007 р. / Д. Локтіонова // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2008. — Вип. 13. — С. 175–179.
29. Остапеч Ю. О. Регіональні особливості парламентських виборів в Україні в умовах трансформації політичної системи суспільства (на прикладі Закарпатської області) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Ю. О. Остапеч. — Львів, 2004. — 19 с.
30. Телегіна К. Теорії електоральної поведінки та можливості їх застосування в Україні / К. Телегіна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб.

наук. пр. / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна ; редкол.: В. С. Бакіров, А. І. Андрющенко, С. С. Бабенко [та ін.]. — Харків : ВЦ ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. — Вип. 15. — С. 123–128.

31. Сіра С. Україна партійна. Політико-географічний вимір / С. Сіра. — К. : Світ Успіху, 2004. — 135 с.

32. Дешко Т. В. Взаємозалежність між виборчою системою та партійною структуризацією суспільства (на прикладі посткомуністичних країн та України) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Т. В. Дешко. — К., 2007. — 15 с.

33. Райковський Б. С. Вибори та виборчі системи в контексті трансформаційного розвитку українського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Б. С. Райковський. — Миколаїв, 2008. — 18 с.

34. Шачковська Л. С. Електоральна формула як чинник структурування партійної системи сучасної України : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00. / Л. С. Шачковська. — Дніпропетровськ, 2009. — 17 с.

35. Малкіна Г. М. Взаємодія виборчої і партійної систем: світовий досвід та проблеми України : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Г. М. Малкіна. — К., 2004. — 16 с.

36. Rybiy O. 2012 Parliamentary Elections in Ukraine: Balancing on the Edge [Електронний ресурс] / O. Rybiy. — Режим доступу: <http://www.e-ir.info/author/olena-rybiy/>.

37. Рагозин Н. Украина: партии и партийная система : монография / Н. Рагозин. — Донецк : Норд-пресс, 2006. — 202 с.

38. Антошевский А. Переход к демократии стран Центральной и Восточной Европы в сравнительной перспективе : монография / А. Антошевский, Р. Хербут. — Донецк : Донбасс, 2001. — 214 с.

39. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014) : монографія / Ю. В. Мацієвський. — Чернівці : Книги — XXI, 2016. — 552 с.

40. Афанасьєва М. В. Виборча інженерія в Україні : монографія / М. В. Афанасьєва. — Одеса : Юрид. літ., 2014. — 384 с.

41. Дузь О. В. Інформаційно-комунікаційні технології у вітчизняних електоральних процесах : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. В. Дузь. — Луганськ, 2010. — 21 с.

42. Заславська О. Політичний маркетинг як основа організації виборчої кампанії / О. Заславська // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Серія : Філософія. Політологія. — 2007. — Вип. 84–86. — С. 48–52.

43. Лютко Н. В. Політична реклама у виборчих технологіях: аксіологічно-нормативні виміри та принципи : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Н. В. Лютко. — Львів, 2008. — 19 с.

44. Хромець О. Л. Виборчі технології як чинник політичних трансформацій у пострадянських країнах (на прикладі України та Росії) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. Л. Хромець. — К., 2009. — 20 с.

45. Бучин М. А. Ресурси виборчої кампанії та особливості їх використання в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / М. А. Бучин. — Львів, 2007. — 20 с.

46. Гуйтор М. М. Регіональні особливості застосування виборчих технологій в Україні (на прикладі Чернівецької та Закарпатської областей) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / М. М. Гуйтор. — Чернівці, 2008. — 20 с.

47. Пилипенко Г. А. Електоральний процес у перехідних системах: технологічний аспект : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Г. А. Пилипенко. — Луганськ, 2009. — 17 с.

48. Семенюк Т. Ю. Російський чинник у парламентських виборах в Україні (1994–2007 рр.) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Т. Ю. Семенюк. — Чернівці, 2009. — 20 с.

49. Мокан В. І. Ефективність виборчих технологій у сучасному електоральному процесі : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / В. І. Мокан. — К., 2010. — 19 с.

50. Моторнюк Т. М. Виборчі технології у сучасному електоральному процесі України: рецепція досвіду США : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Т. М. Моторнюк. — Чернівці, 2011. — 20 с.

51. Юрченко Є. О. Еволюція виборчих технологій у сучасному політичному процесі : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Є. О. Юрченко. — К., 2008. — 20 с.

52. Шкурат І. В. Становлення та розвиток політичних виборів в Україні (управлінський аспект) : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / І. В. Шкурат. — К., 2002. — 20 с.
53. Фетеску І. А. Шляхи вдосконалення механізмів державного управління електоральним процесом в Україні : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / І. А. Фетеску. — Одеса, 2008. — 20 с.
54. Савков А. П. Шляхи подальшого вдосконалення виборчого законодавства в Україні / А. П. Савков // Економіка і держава. — 2010. — № 7. — С. 92–95.
55. Мадрига Т. Б. Регіональні виборчі кампанії початку ХХІ століття (на прикладі західних областей України) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Т. Б. Мадрига. — Львів, 2011. — 19 с.
56. Хініч М. Просторовий аналіз парламентських виборів 1998 року в Україні / М. Хініч, В. Хмелько, П. Ордушук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 2. — С. 21–43.
57. Гончарук В. П. Особливості трансформації виборчої системи сучасної України : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / В. П. Гончарук. — К., 2001. — 16 с.
58. Romanova V. Regional Elections in Ukraine in 2006 and 2010 / V. Romanova // Perspectives of European Politics and Society. — 2013. — Vol. 14. — Issue 1. — P. 36–62.
59. Meleshevich A. Party Systems in Post-Soviet Countries: A Comparative Study of Political Institutionalization in the Baltic States, Russia and Ukraine / A. Meleshevich. — Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2007. — 262 p.
60. Vasylychenko S. The Negative Consequences of Proportional Representation in Ukraine / S. Vasylychenko // Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization. — 2013. — Vol. 21. — No. 3. — P. 425–454.
61. Rybiy O. Party System Institutionalization in Ukraine / O. Rybiy // Demokratizatsiya. — 2013. — Vol. 21. — Issue 3. — P. 401–423.
62. Herron E. Reversing democratic revolutions: the implications of Ukraine's 2010 local / E. Herron, N. Boyko // Journal of East European and Asian Studies. — 2012. — Vol. 3. — No. 1. — P. 79–100.
63. Богашева Н. В. Еволюція виборчого законодавства України (1989–2006 роки): деякі аспекти / Н. В. Богашева [та ін.]. — К. : Фоліант, 2006. — 146 с.
64. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи / пер. С. Кальченко [та ін.] ; ред. Ю. Ключковський. — Вид. 2-ге, випр. і допов. — К. : Логос, 2009. — 500 с.
65. Ключковський Ю. Б. Виборчі системи та українське виборче законодавство : монографія / Ю. Б. Ключковський. — К. : НаУКМА, 2011. — 132 с.
66. Конончук С. Демократичний потенціал пропорційних виборчих систем / С. Конончук. — К. : Україна, 2009. — 80 с.
67. Маєвська І. Фінансування виборчих кампаній в Україні: проблеми правового регулювання / І. Маєвська, В. Замніус, Д. Ковриженко // Парламент. — 2003. — № 3–4. — С. 25–48.
68. Парламентські вибори в Європейському Союзі / Д. С. Ковриженко, Д. М. Котляр, А. М. Євгенєва [та ін.]. — К. : Міленіум, 2002. — 116 с.
69. Панкевич І. М. Традиція виборності влади в Україні : монографія / І. М. Панкевич. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2015. — 488 с.
70. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже. — М. : Академ. проект, 2000. — 544 с.
71. Наход М. А. Виборчі системи та їх вплив на управління виборчим процесом (історико-порівняльний аспект) : автореф. дис. ... канд. з держ. упр. : 25.00.01 / М. А. Наход. — Львів, 2012. — 20 с.
72. Мостіпан О. М. Ефективність як складова функціонування сучасних виборчих систем : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. М. Мостіпан. — К., 2012. — 20 с.
73. Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм : [монографія] / В. Шаповал. — К. : Основи, 1993. — 143 с.
74. Шведа Ю. Вибори від А до Я: Настільна книга менеджера виборчої кампанії / Ю. Шведа. — Львів, 2015. — 384 с.

75. Шведа Ю. Партії та вибори : енцикл. слов. / Ю. Шведа. — Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2010. — 750 с.
76. Молочко П. О. Особливості розвитку партійної системи Росії після федеральних виборчих кампаній 2003–2004 рр. : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / П. О. Молочко. — Чернівці, 2008. — 20 с.
77. Штефуца В. О. Виборча система ФРН як інституційна основа формування представницьких органів влади та механізм артикуляції інтересів громадян: федеральний та земельний вимір : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / В. О. Штефуца. — Львів, 2011. — 20 с.
78. Панчак-Бялоблוצка Н. Політична структуризація парламентів країн Центральної Європи : монографія / Н. Панчак-Бялоблוצка. — Львів : ПАІС, 2014. — 351 с.
79. Литвин В. Конструкції більшості та меншості у сучасних системах всенародних президентських виборів: порівняльний аналіз / В. Литвин, А. Романюк // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія : Питання політології. — 2015. — Вип. 28. — С. 5–21.
80. Парламентаризм, парламент і парламентські вибори 2012 року / Національна безпека та оборона, 2012. — № 7–8. — 120 с.
81. Верховна Рада України IV скликання: Передвиборні програми / авт.-упоряд. Ю. Шайгородський. — К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2002. — 566 с.
82. Вибори-98: документи, статистичні дані, аналіз / Центр соціально-психол. дослідж. та політ. менеджменту ; ред. Ю. Шайгородський. — Харків : Форт, 1998. — 636 с.
83. Виборче законодавство України / упоряд. Ю. Шайгородський. — К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2002. — 296 с.
84. Політичні партії України : в 3 т. / уклад. Ю. Шайгородський. — К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2005. — Т. 1. — 876 с.; Т. 2. — 900 с.; Т. 3. — 872 с.
85. Росенко М. Дослідження впливу виборчих систем на формування парламенту і їх взаємодія з партійними системами в Україні в період 1990–2007 рр. / М. Росенко // Ефективність державного управління : зб. наук. пр. — 2011. — Вип. 27. — С. 78–89.
86. Олейник В. В. Распределение влияния между фракциями и группами в Верховной Раде Украины (1990–2012 гг.): препринт WP7/2013/08 / В. В. Олейник, В. Н. Лебедюк ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — М. : ВШЭ, 2013. — 76 с.
87. Birch S. Interpreting the regional effect in Ukrainian politics / S. Birch // Europe-Asia Studies. — 2000. — Vol. 52. Issue 6. — P. 1017–1041.
88. Henderson A. Multi-level voting and party competition in vertically simultaneous elections: the case of Ukraine / Ailsa Henderson and Valentyna Romanova // Post-Soviet Affairs. — 2016. — Vol. 32. — Issue 3. — P. 201–236.
89. Wilson A. Political parties in Ukraine: virtual and representational / Andrew Wilson and Sarah Birch ; ed. by Paul Webb and Stephen White // Party politics in new democracies. — Oxford university press, 2007. — P. 53–85.